

Kozłowski, Stefan Karol

Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 9) : w sprawie granicy paleolitu i mezolitu w Polsce

Światowit 30, 117-134

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stefan Karol Kozłowski
(Uniwersytet Warszawski)

Z PROBLEMATYKI POLSKIEGO MEZOLITU (CZ. 9)¹

W SPRAWIE GRANICY PALEOLITU I MEZOLITU W POLSCE

Od dawna dyskutowaną kwestią w pradziejach Europy, a także i naszego kraju jest problem granicy pomiędzy paleolitem i mezolitem. Już na początku należy wyjaśnić, że dyskusja dotyczy przede wszystkim definicji takich pojęć, jak „paleolit” czy „mezolit” i dopiero te definicje, zależnie od tego jak są formułowane, rzutują na sam problem przejścia od paleolitu do mezolitu.

Niniejszy artykuł nie przyjmuje takiego rozumienia słowa „mezolit”, w którym mieściłyby się zespoły czy kultury późnoplejstocenijskie. Stanowisko to, reprezentowane szczególnie w starszej literaturze europejskiej włączało do pojęcia „mezolit” wszystkie tzw. niżowe kultury późnoplejstocenijskie.

Nie chodzi wreszcie w niniejszej pracy o kwestie wyłącznie chronologiczne, choć i te mają duże znaczenie. Zostały one bowiem już dość dobrze ustalone i w ogólnych zarysach pozwalają zorientować się w sytuacji. Jeśli jednak przyjmiemy bez zastrzeżeń proponowaną przez wielu autorów granicę chronolo-

¹ Jest to kolejny artykuł z cyklu pt. *Z problematyki polskiego mezolitu*. Na cykl ten składają się następujące prace: 1) *Z problematyki polskiego mezolitu*, „Archeologia Polski”, t. 10, z. 1, 1965; 2) *O podziale chronologicznym polskiego mezolitu*, „Materiały do prehistorii plejstocenu i wczesnego holocenu Polski”, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967; 3) *Kultura komornicka na tle mezolitu Europy środkowej*, „Światowit”, t. 28, 1967; 4) *O mezolicie Polski północno-wschodniej i terenów sąsiednich*, „Archeologia Polski”, t. 12, z. 2, 1967; 5) *Kultura majdanowska (czerwonoborecka)*, „Wiadomości Archeologiczne” (w druku); 6) *Wybrane zagadnienia z pradziejów dorzecza górnej i środkowej Wisły we wczesnym holocenie*, „Wiadomości Archeologiczne” (w druku); 7) *Kultura pieńkowska*, „Światowit”, t. 29, (w druku); 8) *O tak zwanym górnym i późnym mezolicie*, „Archeologia Polski” (w druku). W artykule zastosowano stare nazwy niemieckie dla miejscowości leżących na obszarze Okręgu Kaliningradzkiego RFSRR, ponieważ nazwy aktualne nie były dostępne.

giczną między paleolitem i mezolitem, która miałaby być identyczna z granicą między plejstoceniem i holoceniem, musimy jednocześnie przyjąć odpowiednie znaczenie dla słów „paleolit” i „mezolit”. W takim ujęciu nazwy te rozumiane są jako pojęcia czysto chronologiczne.

Jeżeli jednak przeglądnijemy współczesną literaturę przedmiotu, uderzy nas fakt dwoistego używania tego typu nazw jak „paleolit”, „mezolit” czy „neolit”. Okaze się bowiem, że nazwy te są stosowane w znaczeniu nie tyle chronologicznym, co kulturowo-gospodarczym; okaże się, że zakres chronologiczny tych pojęć w różnych strefach ekologicznych będzie różny, że np. pojęcie „neolit”, będące przecież synonimem pojęcia „rolnicza rewolucja gospodarcza”, w różnych krajach trzeba będzie różnie datować. Wystarczy przypomnieć różnice chronologiczne między neolitem Bliskiego Wschodu i np. Polski czy Skandynawii. Jeżeli więc nazwy wyżej cytowane przestają być wyłącznie nazwami okresów, a stają się symbolem określonego typu gospodarki i związanej z nią kultury, należy się zastanowić, czy przypadkiem i na mniej rozległych terytoriach nie będziemy mieli do czynienia ze zjawiskiem współwystępowania różnych typów kulturowo-gospodarczych, czyli mówiąc konkretnie, czy np. na terenie naszego kraju nie będziemy mieli do czynienia z przeżywającymi się kulturami paleolitycznymi, współczesnymi w swej fazie końcowej nowym przybywszom mezolitycznym?

Nasuwa się w tym miejscu zasadnicze pytanie: kiedy kultura paleolityczna traci swój charakter kulturowo-gospodarczy, by przyjąć charakter kultury mezolitycznej? Jakie są tego przyczyny i jaki obraz typologiczny? Chodzi o sposób uchwycenia zmian jakościowych i ilościowych w kulturze materialnej, bowiem w większości wypadków tylko ta droga jest jedyną dostępną dla badacza. Przy szczęśliwym zbiegu okoliczności możemy nieraz poznać podstawy gospodarczo-środowiskowe kultury paleolitycznej oraz także podstawy wywodzącej się z niej kultury mezolitycznej i to oczywiście ułatwia nam nieraz zadanie. Trzeba jednak podkreślić, że najpewniejsze dane otrzymamy studiując kulturę materialną, ona bowiem jest odbiciem kulturowo-gospodarczego charakteru jej twórców.

Na szereg postawionych pytań i wątpliwości postaram się odpowiedzieć praktycznym przykładem, którego dostarczają nam pradzieje Polski. By jednak problem „przejścia” naświetlić możliwie pełnie, trzeba dysponować następującymi danymi:

1. Charakterystyka typologiczno-statystyczna dobrze datowanych zespołów kultury paleolitycznej.
2. Charakterystyka typologiczno-statystyczna dobrze datowanych zespołów kultury mezolitycznej wywodzącej się z paleolitycznej opisanej wyżej w punkcie 1.
3. Charakterystyka podstaw ekologicznych obu kultur.

4. Dowód na rzeczywiste wywodzenie się kultury mezolitycznej z paleolitycznej.

Wydaje się, że nazbierało się u nas już tyle faktów, iż możemy, choćby częściowo, zrealizować wymienione punkty, a przez to naświetlić problem.

Autor postara się odpowiedzieć na następujące konkretne pytania:

1. Kiedy zniknęli z naszego kraju ostatni łowcy paleolityczni?
2. Do jakiej kultury archeologicznej oni należeli?
3. Co się z nimi stało, czyli w jaki sposób, gdzie i kiedy zyskali swój późniejszy, mezolityczny charakter kulturowo-gospodarczy?

*

Jest sprawą powszechnie wiadomą, że u schyłku plejstocenu teren naszego kraju był zajęty m. in. przez ludność kultury świderskiej (cyklu mazowszańskiego²). Ludność tej kultury zamieszkiwała ponadto na terenie Litwy i Białorusi. Zmiany środowiska, które następowały na przelomie plejstocenu i holocenu musiały wpłynąć w zasadniczy sposób na tę ludność. Jej kultura była silnie związana ze środowiskiem i uzależniona od niego. Jeżeli więc środowisko zaczęło ulegać zmianom, powstaje pytanie: jak zareagowała ludność kultury świderskiej na te zmiany?

Istnieją zasadnicze dwie drogi jakimi mogą rozwijać się kultury ludzkie, gdy środowisko pierwotne ulega zmianie. Jedna wiedzie poprzez systematyczne przystosowywanie się do nowego środowiska, a co za tym idzie powolną ewolucję kultury materialnej, do powstania nowej kultury archeologicznej, druga — to stopniowe przesuwanie się ludności danej kultury w rejony o środowisku zbliżonym do istniejącego poprzednio w kraju rodzinnym. Oczywiście, że obie przedstawione możliwości zawierają w sobie gamę wariantów, dla których m. in. charakterystyczne być mogą ewentualne wpływy obcego elementu („przybyszów”) itp. Trzeba wreszcie przypomnieć, że jeśli nawet jakaś kultura pójdzie drogą wskazaną przez drugą możliwość (wędrówka) nie oznacza to, by w przyszłości musiała się oprzeć wpływowi środowiska lub obcych elementów napływowych.

W odniesieniu do kultury świderskiej starsza literatura przyjmowała możliwość pierwszą, a więc ewolucję na miejscu w kierunku kultury mezolitycznej, zakładając równocześnie znaczny wkład elementu obcego. Twórcą takiej koncepcji był L. Zotz, który stworzył pojęcie „świdero-tardenuazjenu”³. Według tego autora ludność „tardenuaska” (tzn. mezolityczna) przybywająca z zewnątrz nasunęła się na miejscowe podłoże świderskie,

² Por. R. Schild, *Paleolit końcowy i schyłkowy*, w: *Materiały do prahistorii ziem polskich*, t. 1, Warszawa 1964.

³ L. Zotz, *Das Tardenoisien in Niederschlesien, „Altschlesien”*, t. 3, 1930, s. 121 — 153.

tworząc w ten sposób nową krzyżówkę kulturową elementów „świderskich” i „tardenuaskich”. Te ostatnie miały w końcu zmajoryzować i wyprzeć elementy stare.

Obecnie wiadomo, dzięki pracom wielu polskich archeologów, że koncepcja L. Zotza nie da się utrzymać. Jak to udowodnili R. Schild i H. Więtkowska⁴, L. Zotz opierał się na materiale mieszanym, a stale pozyskiwane nowe, czyste zespoły paleolityczne i mezolityczne nie potwierdzają jego koncepcji. Jednocześnie wiadomo, że tym bardziej możliwość bezpośredniej ewolucji od kultury świderskiej do polskiego mezolitu jest wykluczona, w każdym razie liczne już materiały źródłowe przeczą takiej koncepcji. Bardziej prawdopodobną wydaje się więc koncepcja wędrówki ludności kultury świderskiej w „pogoni” za warunkami środowiskowymi niezbędnymi dla jej stnienia. Niżej koncepcję tę postaramy się szerzej udokumentować.

ZWIĄZEK KULTURY ŚWIDERSKIEJ Z RENIFEREM

Ludność kultury świderskiej, tak jak i ludność innych współczesnych jej kultur, związała swój byt z reniferem. Tezę tę poświadczają liczne fakty. I tak, jak to wynika z badań H. Grossa⁵, teren byłych Prus Wschodnich u schyłku plejstocenu (Alleröd-Młodszy Dryas), a więc w okresie rozwoju kultury świderskiej, wykazuje znaczne nasycenie wyrobami z rogu i kości renifera. Wymienić tu należy motyki typu Lyngby, harpuny typu hawelskiego (typ 12 A wg J. G. D. Clarka⁶), ostrza o przekroju trójkątnym (typ 13) i ostrza typu Pentekinnen (typ 17), wreszcie inne szczątki reniferowe noszące ślady obróbki. W sumie w byłych Prusach Wschodnich aż 22 wyroby z rogu lub kości renifera posiada swe daty schyłkowoplejstocenijskie. Szereg ostrzy i harpunów typów 12 A, 13 i 17, motyk typu Lyngby, wreszcie innych wyrobów z surowca reniferowego (razem 33 sztuk) nie posiadających swych bezpośrednich dat umieszczane jest przez H. Grossa⁷ w okresie od początków Allerödu do początków okresu borealnego, czyli w okresie, w którym renifer występował na tym obszarze. To pozwala z kolei sądzić, że przynajmniej część z tych wyrobów pochodzi ze schyłku plejstocenu. To samo dotyczy

⁴ R. Schild, H. Więtkowska, *O tak zwanym przemyśle świdero-tardenuaskim*, „Archeologia Polski”, t. 6, z. 2, 1961, s. 185—201.

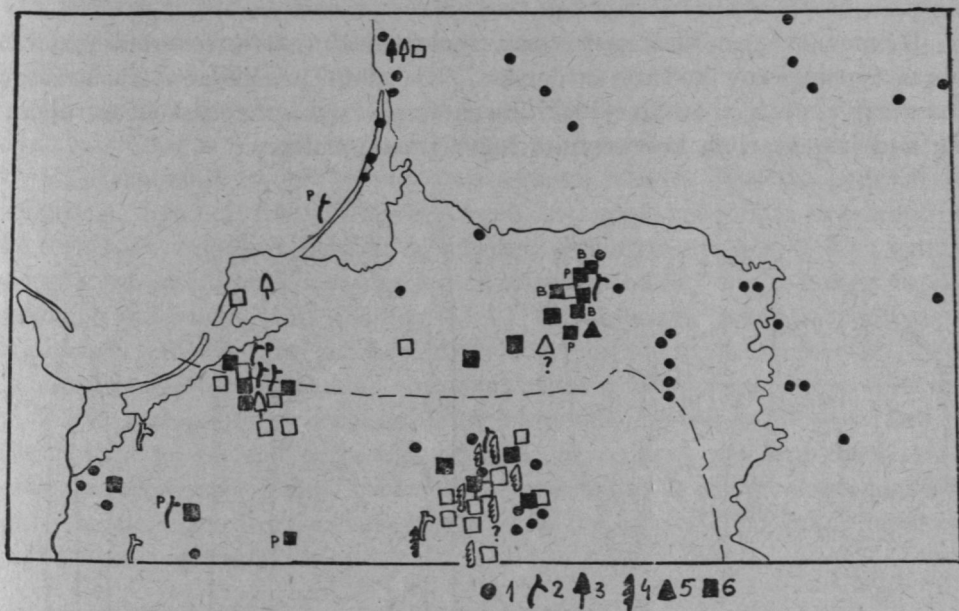
⁵ H. Gross, *Die Renntierjäger-Kulturen Ostpreussens*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 30—31, 1940, s. 39—67; tenże, *Der ostpreussische Lebensraum in der ausklingenden Eiszeit*, „Der Forschungskreis der Albertus-Universität”, t. 2, 1943, s. 28—63.

⁶ Opis poszczególnych typów harpunów por. J. G. D. Clark, *The Mesolithic Settlement of Northern Europe*, Cambridge 1936, fig. 41.

⁷ H. Gross, *Die Renntierjäger...*, o.c.

znanej motyki typu Lyngby z Murowanej Gośliny w Wielkopolsce⁸. Z powyższego wynika, że renifer był u schyłku plejstocenu (a być może i we wczesnym holocenie) głównym zwierzęciem rejonu byłych Prus Wschodnich, a obecność innych gatunków (m. in. łosia) jest ledwie zaznaczona.

Rozprzestrzenienie w terenie wyrobów z renifera i równocześnie krzemienych zabytków kultury świderskiej (jest to jedyna kultura schyłku plejstocenu w byłych Prusach Wschodnich) jednoznacznie dowodzi bardzo silnego związku ludności kultury świderskiej z reniferem (ryc. 1). Dodatkowo związek ten został poświadczony bezpośrednio na stanowisku jaskiniowym w Ruskiej Skale koło Zawiercia⁹.



Ryc. 1. Zabytki kultury świderskiej w Polsce północno-wschodniej oraz na terenach sąsiednich (wg H. Grossa i R. Jablonskyté-Rimantiené). 1 — zabytki krzemienne, 2 — motyki typu Lyngby, 3 — ostrza typu Pentekinen (typ 17), 4 — harpuny typu hawelskiego (typ 12 A), 5 — ostrza o przekroju trójkątnym (typ 13), 6 — inne wyroby. Kolor czarny w odniesieniu do nr 2 — 6 oznacza, że przedmiot jest datowany. Jeśli znak występuje bez literki, posiada datę plejstoceniową, P — datowanie na okres preborealny, B — na okres borealny. Znaki białe oznaczają przedmioty wykonane z surowca reniferowego, datowane w granicach od Allerödu do początków okresu borealnego

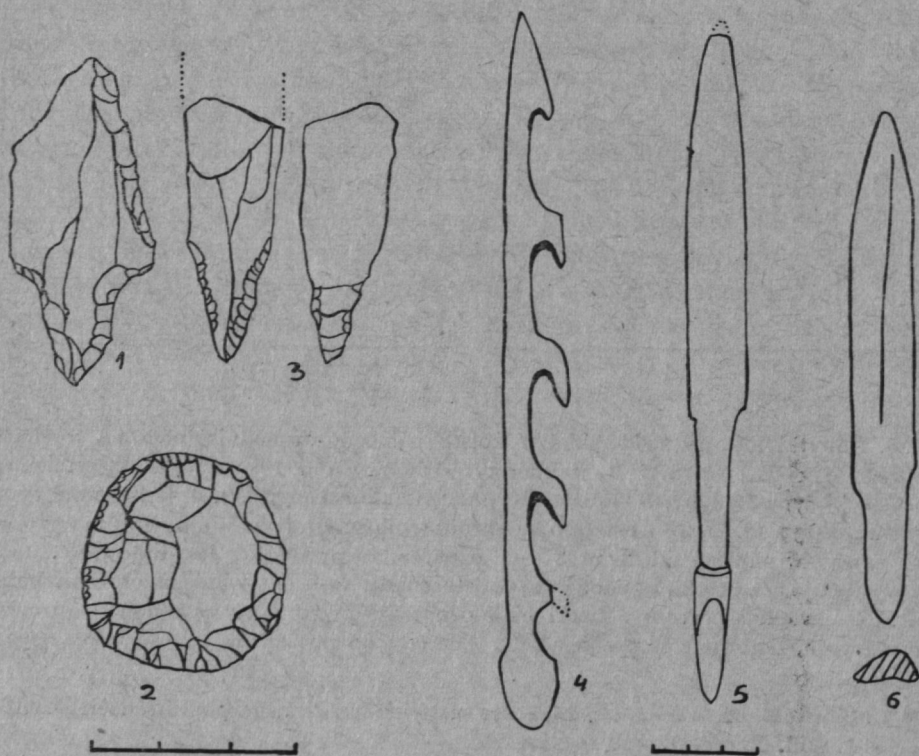
⁸ L. Kozłowski, *Wielkopolska w epoce kamienia (cz. 1)*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 1, 1919, tabl. I, ryc. 1.

⁹ M. Chmielewska, Ł. Pierzchałko, *Stanowisko mezolityczne w schronisku skalnym koło Podlesic w pow. zawierciańskim*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria archeologiczna, t. 1, 1956, s. 29—40.

Jeżeli więc związek kultury świderskiej z reniferem uznamy za udowodniony, a to nie może być podważone, jej charakter kulturowo-gospodarczy przy uwzględnieniu inwentarza zabytkowego może być jednoznacznie określony jako paleolityczny, a gospodarka nie będzie się różniła od gospodarki myśliwskiej, np. kultury ahrensburgskiej. Ważnym spostrzeżeniem będzie tu więc: 1) stwierdzenie wybitnie myśliwskiego charakteru gospodarki świderskiej, 2) stwierdzenie dużej ruchliwości grup świderskich związanych z wędrującym reniferem.

INWENTARZ KOŚCIANY I ROGOWY KULTURY ŚWIDERSKIEJ (ryc. 2)

By móc przeprowadzić nasze zamierzenie winniśmy teraz scharakteryzować obraz typologiczny kultury świderskiej. Nie chcąc jednak powtarzać rzeczy już znanych, tzn. charakterystyki inwentarza krzemiennych skoncentrujemy się nad inwentarzem kościanym i rogowym tej kultury.



Ryc. 2. Wybrane zabytki plejstocenijskich faz kultury świderskiej. 1-3 — Stańkowicze I, 4 — Wojnowo, pow. Mrągowo, 5 — Bachmann, 6 — Drusken (wg Z. Szmita i H. Grossa)

Wśród wymienionych wyżej zabytków wykonanych z kości i rogu renifera najciekawsze to harpuny, ostrza oszczepów i motyki typu Lyngby. Część spośród nich posiada swe daty plejstocenijskie, np. harpun typu 12 A z Wojnowa, pow. Mrągowo, datowany jest na okres Młodszeo Dryasu¹⁰. Taką samą datę posiadają: ostrze typu 17 z Bachmann (Kaliningradzki Okręg RFSRR)¹¹ oraz motyki typu Lyngby z Rostek, pow. Giżycko, i Maraunen (Okręg Kaliningradzki RFSRR)¹². Na Alleröd Gross datuje motykę typu Lyngby z Grenzfelde (Okręg Kaliningradzki RFSRR) oraz ostrze typu 13 z Drusken (Okręg Kaliningradzki)¹³.

Dodatkowo trzeba nadmienić, że ostrza typu 13 nie są znane z plejstocenu spoza obszaru kultury świderskiej (1 okaz w NRD). To samo dotyczy ostrzy typu 17, z których tylko 1 okaz znany jest co prawda z NRD¹⁴, lecz nie wychodzi poza strefę wpływów kultury świderskiej znaczonej inwentarzami krzemiennymi z Münchehofe i Berlina-Tegel.

Na podstawie powyższych danych, jak też rozprzestrzenienia wymienionych zabytków w terenie, związek omówionych ostrzy z kulturą świderską — która, przypomnijmy, jest jedyną plejstocenijską kulturą Prus Wschodnich — wydaje się być oczywisty. Odnośnie typu 12 A podobne zdanie reprezentuje R. Schild¹⁵. Dodajmy jednak, że zwyczaj wykonywania harpunów i ostrzy z rogów lub kości renifera znany jest i rozpowszechniony wśród kultur współczesnych świderskiej (np. madlen V, VI¹⁶). Analizując wszystkie powyższe argumenty musimy przyjąć, że i motyki typu Lyngby są świderskie.

Dotychczasowe ustalenia chronologiczne¹⁷ lokują kulturę świderską w schyłku plejstocenu, konkretnie w okresach Alleröd i Młodszy Dryas. Chronologii tej nie ma potrzeby podważać, wydaje się ona być prawidłowo ustalona. Ponieważ jednak pewne dane wskazują, że ramy chronologiczne przyjęte dla tej kultury są nieco za wąskie, do sprawy chronologii wrócimy pod koniec tego artykułu.

¹⁰ H. Gross, *Die Renntierjäger...*, o.c.

¹¹ H. Gross, *Die Bedeutung des Renntierjäger Fundes von Bachmann, Kreis Memel, „Alt-Preussen”*, z. 3, 1939, s. 65—67.

¹² H. Gross, *Die Renntierjäger...*, o.c.

¹³ H. Gross, *Die Renntierjäger-Lanzenspitze von Drusken (Kreis Ebenrode)*, „Prussia”, t. 35, 1943, s. 5—12.

¹⁴ J. G. D. Clark, *The Mesolithic...*, o.c.

¹⁵ R. Schild, *Paleolit...*, o.c.

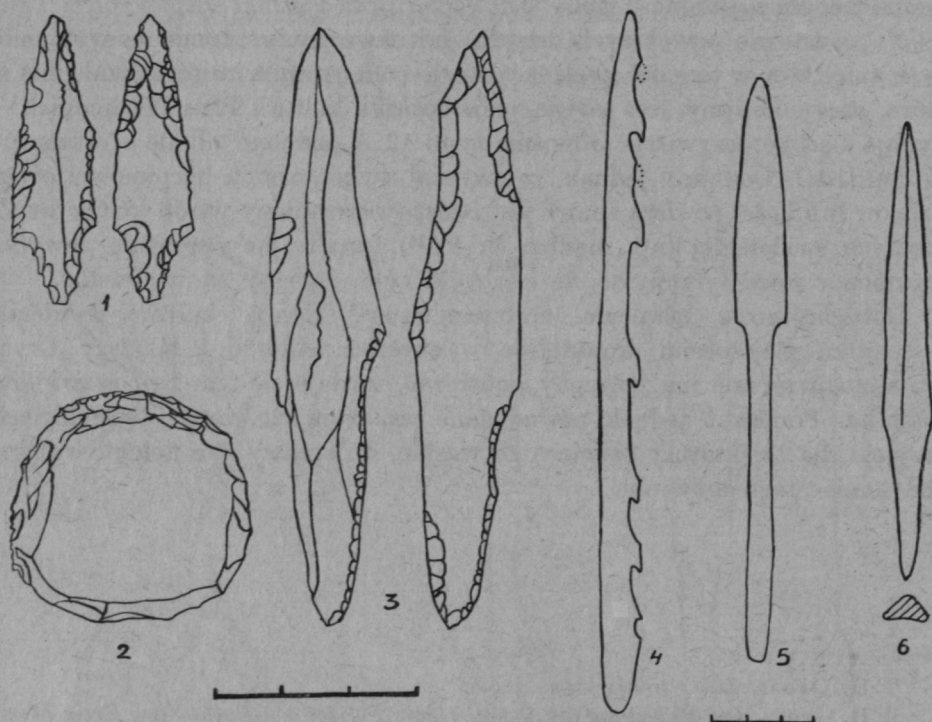
¹⁶ J. G. D. Clark, *Europa przedhistoryczna*, Warszawa 1957, ryc. 6.

¹⁷ R. Schild, *Chronologie du cycle Mazovien*, „Report of the Vth International Congress on Quaternary, Warsaw 1961”, t. 4, 1964, s. 363—382.

POTOMKOWIE LUDNOŚCI ŚWIDERSKIEJ W MEZOLICIE

Jak to już kilku autorów zauważyło, elementy wyraźnie nawiązujące do świderskich znajdujemy w zespołach wczesnoholocenijskich Związku Radzieckiego. Pierwszy bodaj zauważył to H. Gross, który wręcz wywodził mezolit estoński (czyli tzw. kulturę kundajską) z kultury świderskiej¹⁸. Stosunkowo niedawno w jednej ze swych prac R. Schild przyjął tezę, że pewne elementy występujące w mezolicie Związku Radzieckiego (liściaki) związane są z tradycją świderską¹⁹.

Ponieważ i autor jest tego samego zdania, co więcej, sądzi, że kultura świderska wniosła znaczny wkład w formowanie się kultur mezolitycznych ZSRR (tzw. zespoły typu Kunda-Borki)²⁰, omówimy niżej najważniejsze cechy mezolitu ZSRR, by tym łatwiej śledzić problem przejścia od paleolitu do mezolitu (ryc. 3).



Ryc. 3. Postświderskie elementy w zespołach typu Kunda-Borki. 1—2, 4 — Kunda-Lammasmägi, 3 — Lampédziai, 5 — Kunda, 6 — Pärnu (wg R. Indreko i R. Jablonskyté-Rimantiené)

¹⁸ H. Gross, *Die Rentierjäger...*, o.c.

¹⁹ R. Schild, «Świderskie» stanowiska nad górnej Wolgi i środkowej Oki a cykl «mazowszański», „Archeologia Polski” t. 9, z. 1, 1964, s. 7—29; tam dalsza literatura.

²⁰ S. K. Kozłowski, *O mezolicie Polski północno-wschodniej...*, o.c.; tenże, *Le Mésolithique de la Pologne*, „Archeologia Polona” (w druku).

W tzw. zespołach typu Kunda-Borki inwentarz krzemienny składa się co najmniej z trzech członów, których geneza jest różna. Jednym członem są elementy pochodzące zapewne od paleolitycznych kultur Związku Radzieckiego. Reprezentantami tego członu są wydzielone przez R. Schilda tzw. wiórki typu Borki²¹, dalej zapewne niektóre rdzenie itp. Drugi człon reprezentowany jest przez liściaki gwoździowate i dwukątowe luskane na stronie spodniej półstromo²², przez drapacze tarnowiańskie, wreszcie przez niektóre rylce. Wszystkie trzy wymienione grupy narzędzi mają swe dość dobre analogie lub poprzedników w kulturze świderskiej. Trzecim członem są występujące w zespołach typu Kunda-Borki skrobacze.

Inwentarz kościany zespołów typu Kunda-Borki najlepiej jest reprezentowany na stanowisku Kunda-Lammasmägi²³, gdzie wystąpiły zresztą liściaki i wiórki typu Borki. Na inwentarz ten składają się znowu różne człony. „Kościanym” odpowiednikiem członu rosyjskiego są ostrza typu 21 z jedną pazą, zbrojone wkładkami krzemiennymi²⁴. Z kolei odpowiednikiem członu świderskiego będą harpuny typu 12 A oraz ostrza typu 13 (liczne) i 17 (zanikające). Na koniec przedstawicielami trzeciego, już „mezolitycznego” członu będą zapewne ostrza typu 16 oraz harpuny typu 6 (typ Kunda)²⁵.

Związek wymienionych typów ostrzy z zespołami krzemiennymi typu Kunda-Borki poświadcza ponadto ich rozrzut w terenie (ryc. 4). Warto jeszcze przypomnieć, że w późnym bardzo zespole typu Kunda-Borki z Wyspy Jeleniej z Karelii²⁶ wystąpiły z liściakami i wiórkami typu Borki harpuny typu 12 A, ostrza typu 16 i 17, wreszcie ostrza z wkładkami krzemiennymi. Te ostatnie jednak nie są identyczne z typem 21.

Chronologia zespołów typu Kunda-Borki jest stosunkowo dobrze poznana. I tak stanowisko Kunda-Lammasmägi, które dostarczyło dwu warstw kulturowych jest datowane metodą analizy pyłkowej od połowy okresu borealnego do końca tego okresu (obie warstwy). Data ta jest potwierdzona przez analizę radiowęglową, która dała dla dolnej warstwy wynik 6375 ± 285 lat p.n.e.²⁷ Z kolei zespół z Lampédžiai (Litwa) posiada dobrą datę geologiczną opiewającą na okres atlantycki²⁸. Dalej wymienić należy datę pyłkową (choć nie-

²¹ R. Schild, «Świderskie» stanowiska..., o.c.; definicja w streszczeniu francuskim.

²² Ibidem.

²³ R. Indreko, *Die mittlere Steinzeit in Estland*, Sztokholm 1948, s. 58—59.

²⁴ Należy oddzielić ostrza typu 21 z jedną pazą od okazów z dwoma pazami, najpewniej związanych z kręgiem północnym.

²⁵ Ostrza typu 16 zwane są przez badaczy radzieckich „szygirskimi”.

²⁶ N. N. Gurina, *Olenieostrovskij mogilnik*, „Materiały i Issledovanija po Archeologii SSSR”, t. 47, 1956.

²⁷ R. Indreko, o.c., s. 37; L. J. Janits, *Novyje dannyje po mezolitu Estonii*, „Materiały i Issledovanija po Archeologii SSSR”, t. 126, 1966, s. 114—123.

²⁸ R. Jablonskyté-Rimantiené, *Velyvoje mezolito stovykla Lampédziuose*, „Lie-tuvas TSR Mosklu Akademijos Darbai”, t. 15, 1963, s. 39—53.

pewną) ze Skniatino²⁹ dotyczącą schyłku okresu borealnego. Wreszcie data (co prawda typologiczna) dla zespołu z Wyspy Jeleniej oscyluje koło wczesnego neolitu (pojęcie chronologiczne). Na koniec trzeba przytoczyć daty dotyczące pojedynczych ostrzy i harpunów z kości i rogu niewątpliwie należących do zespołów typu Kunda-Borki. Są to ostrze typu 16 z torfowiska Szygirskoje³⁰ datowane na okres borealny (bez bliższego określenia), takie samo ostrze z Zedmar-Ostrowiszek A³¹ datowane na przełom okresów borealnego i atlantyckiego, wreszcie ostrze typu 21 (z jedną pazą) z Zinten³² datowane na wczesny okres atlantycki. Ostatnia data pochodzi z połowy okresu borealnego i dotyczy harpuna typu 12 A z Łęgna w powiecie Lidzbark Warmiński³³, wykonanego, co jest ważne, już nie z surowca reniferowego, lecz z rogu łośia.

Dodatkowo trzeba zaznaczyć, że żadne ostrze lub harpun kościany znany z zespołów typu Kunda-Borki (na terenie Prus Wschodnich) nie jest wykonane z surowca reniferowego, co ogólnie określa ich wiek jako nie starszych od pierwszej połowy okresu borealnego, ponieważ renifer niknie z tego terenu na początku okresu borealnego³⁴. Z powyższego wynika, że zespoły typu Kunda-Borki powstały najpewniej w okresie borealnym, być może około połowy tego okresu. Warto na koniec zauważyć, że sądząc z zasięgu zabytków krzemiennych, a przede wszystkim kościanych (ryc. 4), zespoły Kunda-Borki występowały również i w Polsce (północno-wschodni skrawek kraju).

Jeżeli więc przyjąć tezę o znacznym udziale kultury świderskiej w formowaniu się zespołów Kunda-Borki (co poświadczają takie postświderskie elementy tych zespołów jak liściaki, drapacze tarnowiańskie, rylce, harpuny typu 12 A, ostrza typu 13 i 17) i jednocześnie przyjąć datę pojawienia się tych zespołów za udowodnioną (a wydaje się, że fakty są tu wystarczająco wymowne) stajemy przed stwierdzeniem następującej sytuacji: kultura, która powstała m. in. ze świderskiej, czyli zespoły typu Kunda-Borki, nie ma swego bezpośredniego poprzednika chronologicznego, ponieważ kultura świderska datowana jest wyłącznie na plejstocen. Ponieważ jednocześnie zespoły typu Kunda-Borki zajmują sporą część pierwotnego terytorium kultury świderskiej (Litwa, Białoruś, północno-wschodnia część Polski) jest rzeczą ze wszech miar logiczną, że bezpośrednio przejście od kultury świderskiej do zespołów typu Kunda-

²⁹ P. N. Tretjakov, *Epipaleoliticzeskije poselenija Skniatinskih djun*, „Materialy i Issledowanija po Archeologii SSSR”, t. 13, 1950, ryc. 4.

³⁰ W. M. Rauszenbach, *Novyje nachodki na Szigirskom Torfjanikie*, „Kratkije Soobszczenia I. I. M. K.”, t. 75, 1959, s. 123—131; S. N. Tjuremnov, *Istorija razvija sieviernogo ucstaka Szrigirskogo Torfjanika po dannym stratigrafii i analizu pylec*, „Kratkije Soobszczenia I. I. M. K.”, t. 75, 1959, s. 132—137.

³¹ H. Gross, *Moorgeologische Untersuchung der vorgeschichtlichen Dörfer im Zedmar-Bruch*, „Prussia”, t. 33, 1939, s. 101—168.

³² H. Gross, *Mittelsteinzeitliche Funde aus Zinten*, „Alt-Preussen”, 1941, z. 3.

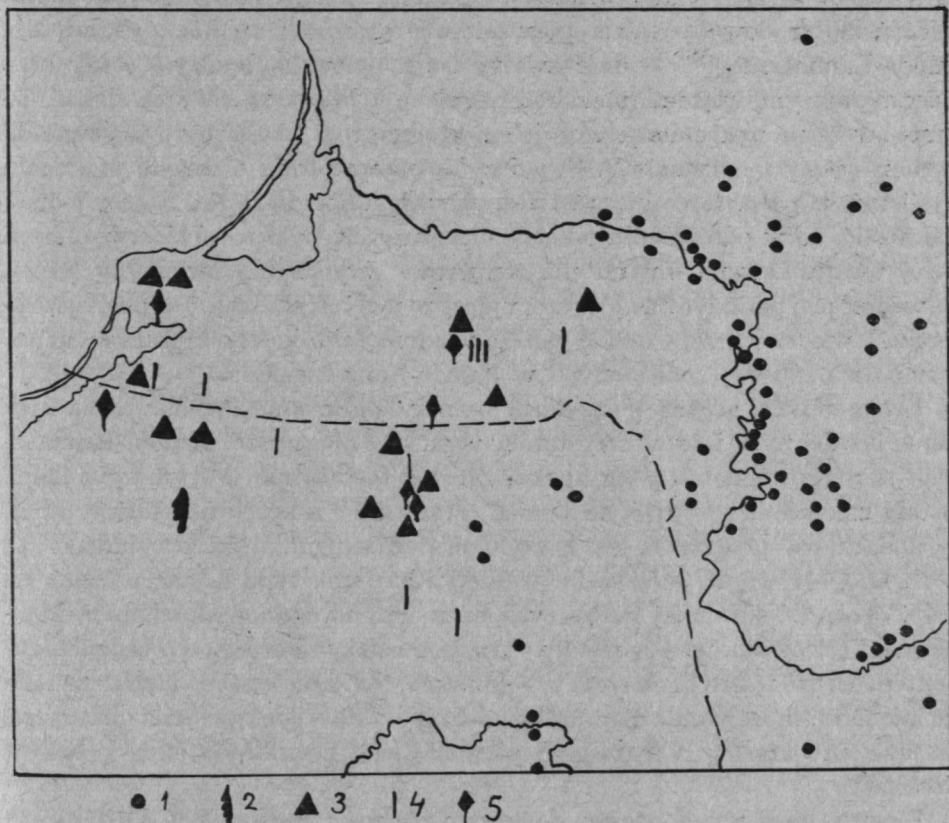
³³ H. Gross, *Die Renntierjäger...*, o.c.

³⁴ Ibidem.

Borki musiało się dokonać właśnie w tym rejonie. A jeżeli tak jest, musimy się liczyć już tylko z dwoma możliwościami:

1. albo chronologię kultury świderskiej, przynajmniej na niektórych terenach, należy rozciągnąć również i na część holocenu;

2. albo zespoły typu Kunda-Borki powstały już na przelomie plejstocenu i holocenu.



Ryc. 4. Zabytki zespołów typu Kunda-Borki w Polsce północno-wschodniej i na terenach sąsiednich (wg autora oraz N. N. Guriny i R. Jablonskyté-Rimantiené). 1 — zabytki krzemienne, 2 — harpuny typu hawelskiego (typ 12 A), 3 — ostrza o przekroju trójkątnym (typ 13), 4 — ostrza typu 21 z jedną pazą, 5 — ostrza typu szygirskiego (typ 16)

By spróbować rozstrzygnąć, która z przedstawionych możliwości jest prawdziwa, trzeba jeszcze przeanalizować szereg faktów.

GOSPODARKA ZESPOŁÓW TYPU KUNDA-BORKI

Znajdujemy się w tej szczęśliwej sytuacji, że możemy, choćby w części, odtworzyć typ gospodarki, jaki uprawiała ludność zespołów typu Kunda-Borki. Z zestawienia fauny z Kunda-Lammasmägi³⁵ wynika, że z zespołami tymi wiązały się m. in. następujące zwierzęta: łoś, tur, dzik, niedźwiedź, bóbr, sarna. Zestaw ten, przy jednoczesnym kategoriycznym odrzuceniu przez R. Indreko obecności renifera w warstwie mezolitycznej, znamionuje już typowo holocenijskie środowisko leśne, poświadczone zresztą i analizą pyłkową dla Kunda-Lammasmägi³⁶ — dość zwarty las z przewagą brzozy i sosny oraz z występującym wiązem (maksimum), olchą i leszczyną. Warto dodać, że faunę ówczesną uzupełnia jeszcze jeleni, którego rogi i kości były używane do wyrobu ostrzy i harpunów³⁷. Świadczy to niewątpliwie o dużym znaczeniu myślistwa w gospodarce ludności zespołów typu Kunda-Borki. Należy jednak podkreślić, że w odróżnieniu od paleolitycznego³⁸, było to myślistwo innego typu, uwarunkowane innymi niż reniferowe zwyczajami zwierzyny leśnej, nie wędrującej periodycznie i występującej w małych stadach. Do pełniejszego obrazu łowiectwa należy dodać jeszcze wiadomości o kościach ptaków (m. in. kormoran i łabędź) znalezionych w Kunda-Lammasmägi.

Drugą ważną gałęzią gospodarki było rybołówstwo. Przemawia za tym szereg bezspornych faktów. Wystarczy wymienić obecność w Kunda-Lammasmägi szczątków okonia i szczupaka. Zresztą te ostatnie w dwu wypadkach zostały znalezione z tkwiącymi w nich ościeniami³⁹ z kości (harpuny typu 6), co dodatkowo przemawia za naszym stwierdzeniem. Jeśli przyjmiemy za J. G. D. Clarkiem⁴⁰ interpretację funkcji harpuna typu 6 jako ościenia na ryby, obecność ogromnej liczby tych harpunów na stanowisku Kunda-Lammasmägi (298 sztuk na 414 sztuk wszystkich ostrzy i harpunów), będzie argumentem bardzo ważnym na rzecz rybołówstwa. Na koniec trzeba jeszcze wymienić znane m. in. z Kunda-Lammasmägi haczyki do wędek, wreszcie datowane na przełom okresów borealnego i atlantyckiego pławiki do sieci z Narva-Siivertsi⁴¹.

Z powyższego wynika jasno, co zresztą pierwszy stwierdził R. Indreko⁴², że mamy do czynienia z mezolityczną kulturą łowiecko-rybacką, różniącą się zasadniczo pod względem gospodarczym od kultur schyłku plejstocenu.

³⁵ R. Indreko, o.c., s. 75—76.

³⁶ Ibidem, s. 74.

³⁷ H. Gross, *Die Renttierjäger...*, o.c.

³⁸ Por. na ten temat np. J. G. D. Clark, *Europa...*, o.c., s. 35—48.

³⁹ R. Indreko, o.c., ryc. 15.

⁴⁰ J. G. D. Clark, *Europa...*, o.c., s. 61, ryc. 20.

⁴¹ Ibidem, s. 60.

⁴² R. Indreko, o.c., s. 79—81.

Dane, jakie znamy odnośnie gospodarki ludności kultury świderskiej i zespołów typu Kunda-Borki świadczą, że obie gospodarki różnią się, co więcej, fakty te zdają się wskazywać, że właśnie zmiany ekologiczne (ale i nie bez udziału elementu napływowego z zewnątrz) zmusiły kulturę świderską do ewolucji w kierunku zespołów typu Kunda-Borki.

Jeśli to, co powiedziano przyjąć za udowodnione, a nie nie stoi temu na przeszkodzie, trzeba będzie uznać, że w dotąd nie wypełnionym okresie dzielącym kulturę świderską od zespołów Kunda-Borki (okres preborealny i początki borealnego) trzeba będzie umieścić część tej z dwu wymienionych wyżej jednostek kulturowych, która bardziej harmonizuje z preborealnym i wczesnoborealnym środowiskiem terenu zajmowanego później przez zespoły typu Kunda-Borki.

WCESNOHOLOCENSKA FAZA KULTURY ŚWIDERSKIEJ (?)

Podstawy ekologiczne kultur ludzkich w obszarze nadbałtyckim w okresie preborealnym i wczesnoborealnym dadzą się odtworzyć stosunkowo dość dobrze, głównie dzięki badaniom H. Grossa. Faktów nie ma wprawdzie zbyt wiele, ale są one wystarczająco wymowne. Stwierdza on wyraźnie, opierając się na wynikach analiz pyłkowych⁴³, że renifer przetrwał w byłych Prusach Wschodnich jeszcze do początków okresu borealnego. Z wyników jego opracowań należy dalej wnioskować, że w tych okresach (a szczególnie w okresie preborealnym) renifer jest zwierzęciem dominującym. Dla uzupełnienia obrazu warto zaznaczyć, że znane z Kunda-Lammasmägi szczątki renifera pochodzą również z warstwy preborealnej. Dalej można zacytować fakt następujący: jeden z harpunów typu 12 A pochodzących z Dviete (Łotwa) wykonany jest z rogu renifera i choć nie posiada swej daty, ze względu na swe dalekie wysunięcie na północny-wschód, poza zasięg kultury świderskiej w plejstocenie, może być wieku holocenckiego. Obecność innych zwierząt, szczególnie w okresie preborealnym, jest w byłych Prusach Wschodnich ledwo zaznaczona⁴⁴. To wskazuje, że przynajmniej w okresie preborealnym podstawy ekologiczne były raczej zbliżone do paleolitycznych.

Z kolei jeżeli przeanalizować dane archeologiczne dotyczące najwcześniejszego holocenu na omawianym terenie okaże się co następuje:

1. Na terenie byłych Prus Wschodnich znaleziono trzy motyki typu Lyngby datowane na okres preborealny⁴⁵ (Międzychód, pow. Morąg, Dt. Thierau i Rositten, Okręg Kaliningradzki). Nawiązują one do znanych (i wymienionych wyżej) motyk świderskich ze schyłku plejstocenu. Z natury rzeczy wykonane

⁴³ H. Gross, *Renn-tierjäger...*, o.c.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

są z rogu renifera. Leżą one (w dwu wypadkach) na zachód od znanego zasięgu zespołów typu Kunda-Borki (ryc. 1), nie posiadają dobrych analogii w Kunda-Lammasmägi.

2. Na tym samym terenie znaleziono dwa sztylety datowane na okres preborealny (Dagutschen i Plicken, Okręg Kaliningradzki) oraz dwa inne okazy datowane na wczesny boreal (Abschrutten i Schilleningken, Okręg Kaliningradzki). Okazy te nawiązują do sztyletu świderskiego ze Staświn, pow. Giżycko, datowanego na młodszy Dryas⁴⁶. Sztylety wykonano z rogu renifera, ale też tura i konia.

3. Z kolei w Olsztynie-Kortowie, a więc poza zasięgiem zespołów Kunda-Borki, znaleziono datowane na okres preborealny „berło” z przewierconym otworem, wykonane z rogu łosia.

Powyższe informacje należy uzupełnić jeszcze dalszymi. Na terenie byłych Prus Wschodnich wystąpiło wiele okazów harpunów i ostrzy wykonanych z surowca reniferowego, lecz nie posiadających swych dat bezpośrednich. Jak to już wyżej podano, H. Gross na podstawie dat uzyskanych dla renifera w Prusach Wschodnich datuje wspomniane zabytki w ramach od okresu Alleröd do początków okresu borealnego. Wydaje się, że nic nie stoi na przeszkodzie, by przynajmniej części tych wyrobów przypisać wiek preborealny, co uzasadnione jest choćby obecnością np. typów 12 A, 13 czy 17, również w zespołach typu Kunda-Borki.

W każdym jednak razie te nie datowane, wykonane z surowca reniferowego wyroby należą do kultury świderskiej lub — co jest mniej prawdopodobne ze względu na surowiec — do zespołów typu Kunda-Borki, ponieważ na terenie tym w owym czasie (początki holocenu) nie stwierdzono żadnych innych kultur. W grę wchodzić mogłaby tylko, ze względu na chronologię, kultura komornicka, która jednak wyraźnie nie sięgnęła nigdy do tych rejonów⁴⁷.

Przytoczone fakty, które niżej zostaną jeszcze podsumowane, zdają się sugerować jednoznaczne rozwiązanie. Powtórzmy najprzód fakty:

1. Kultura świderska związana jest ściśle z reniferem i jest paleolityczną kulturą myśliwską.

2. Zespoły typu Kunda-Borki to zespoły związane z typową mezolityczną gospodarką łowiecko-rybacką.

3. Z kulturą świderską wiążą się niewątpliwie ostrza kościane typu 12 A, 13 i 17, wykonane z rogów lub kości renifera.

4. Te same typy ostrzy oraz inne elementy świderskie spotykamy m. in. w zespołach typu Kunda-Borki (liściaki, drapacze tarnowiańskie, ryłce).

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ S. K. Kozłowski, *O podziale chronologicznym...*, o.c.; tenże, *Kultura komornicka...*, o.c.

5. Z tego wynika, że zespoły typu Kunda-Borki zawdzięczają swą genezę m. in. kulturze świderskiej.

6. Dolna granica chronologiczna zespołów typu Kunda-Borki nie powinna być obniżona dalej jak do pierwszej połowy okresu borealnego.

7. W lukę dzielącą najstarsze znane zespoły typu Kunda-Borki i dotąd datowane zespoły świderskie należy wstawić zespoły pośrednie świderskie lub typu Kunda-Borki.

Z tego wynika, że na podstawie danych faunistycznych i typologii wyrobów kościanych i rogowych można ostrożnie przyjąć raczej istnienie wczesnoholoceńskiej fazy kultury świderskiej niż wczesnoholoceńskiej fazy zespołów typu Kunda-Borki.

Uprzejmości dr B. Gramscha z Poczdamu zawdzięczam informację o odkryciu w Niemczech zimnego wahnienia datowanego na środkową część preborealu. Wahnienie to ma być równoważne wcześniejszym okresom dryasowym. Jeśliby było ono zaznaczone i w Polsce, zyskalibyśmy dodatkowy argument na poparcie naszych tez.

Jeżeli prawdą jest, że istniała preborealna, a nawet i wczesnoborealna faza kultury świderskiej, trzeba zapytać:

1. Gdzie taka faza istniała?
2. Jaki był obraz typologiczno-statystyczny tej fazy?

W odpowiedzi na pierwsze pytanie trzeba stwierdzić, że nie można się spodziewać istnienia tej fazy na większej części rdzennego terytorium plejstoceńskiego kultury świderskiej. Wydaje się, że faza ta istniała wyłącznie w Polsce północno-wschodniej (m. in. znaleziska preborealnych motyk typu Lyngby), dalej zapewne na Litwie i Łotwie (Dviete?). Wydaje się, że kultura świderska w swej holoceńskiej fazie nie dochodziła zapewne do Wisły. Dalsze badania mogą dopiero tę sprawę wyjaśnić, tym bardziej, że istnieją trudności z określeniem domniemanego obrazu typologiczno-statystycznego tej fazy.

W odpowiedzi na drugie pytanie można spróbować zrekonstruować — na podstawie danych już zacytowanych — inwentarz kościany i rogowy interesującej nas fazy: a) motyki typu Lyngby, b) sztylety, c) „berła” z otworem, d) harpuni typu 12 A, e) ostrza typu 13, f) ostrza typu 17.

Inwentarz krzemienisty jest o wiele trudniejszy do scharakteryzowania, niemniej, opierając się na znajomości zespołów plejstoceńskich kultury świderskiej, jak też zespołów typu Kunda-Borki, można go rekonstruować następująco: a) liściaki dwukątowe małe, b) liściaki trzypieniowate małe, c-d) te same formy duże, zapewne mniej liczne, e) drapacze tarnowiańskie dość liczne, f) drapacze krępe, łukowe, g-h) rylce węglowe i klinowe, w tym zapewne tarnowiańskie. Brak danych do ustaleń statystycznych. Wobec preborealnego i wczesnoborealnego wieku tych rekonstruowanych zespołów możliwa jest obecność skrobaczy, tak jak to ma miejsce we wczesnoborealnych lub schyłkowo-

preborealnych zespołach mezolitycznych⁴⁸. Nie wykluczone, że reprezentantem wczesnoholocenijskiej fazy kultury świderskiej jest zespół ze Stańkowiczów VII⁴⁹, wskazany mi uprzejmie przez R. Schilda.

Po powyższych rozważaniach, dla pełniejszego odtworzenia sytuacji trzeba się zastanowić nad przyczyną bezpośrednią, która zmusiła ludność kultury świderskiej do emigracji na północny-wschód. Odpowiedź na to pytanie udzielił już H. Gross⁵⁰ i dlatego nie będę tu rozwijał argumentacji. Przypomnę tylko, że według H. Grossa bezpośrednia przyczyna migracji leżała w wędrówce renifera na północny-wschód. To argument wystarczający. Trudno natomiast wyjaśnić jeszcze jeden fakt, który miał później miejsce: dlaczego w holocenie ludność świderska zerwała z reniferem, pozostała na Litwie i przyczyniła się, wraz z elementami paleolitu rosyjskiego, do powstania zespołów typu Kunda-Borki?

Można tu tylko sugerować, że nastąpiło w owym czasie swoiste rozbitcie tej ludności na kilka odłamów (kultur?), z których część została na miejscu, część natomiast powędrowała na północ, za reniferem (Wyspa Jelenia zawiera szczątki renifera). Tu warto jeszcze przypomnieć, że R. Schild zauważył pewną odrębność typologiczną liściaków z Wyspy Jeleniej od innych mezolitycznych z terenu Rosji czy Litwy⁵¹.

Na tym kończąc, pragnę powrócić do problemu postawionego na początku, który na konkretnym przykładzie z naszych pradziejów wydaje się być lepiej naświetlony. Okazuje się, że mogą istnieć (jeśli chronologia polskich kultur mezolitycznych jest dobrze ustalona) nawet na małym terenie, współczesne sobie kultury paleolityczne i mezolityczne, okazuje się, że pojęcia „paleolit”, „mezolit” czy „neolit” należy jednak traktować jako pojęcia kulturowo-gospodarcze, a nie chronologiczne⁵².

⁴⁸ S. K. Kozłowski, *O podziale chronologicznym...*, o.c.

⁴⁹ Z. Szmit, *Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, 1929, s. 95–97, tabl. 39–40.

⁵⁰ G. Gross, *Die Renntierjäger...*, o.c.

⁵¹ R. Schild, *Świderskie stanowiska...*, o.c.

⁵² W pracy świadomie nie poruszono kwestii ewentualnego wkładu kultury grięńkiej w formowniuz się zespołów typu Kunda-Borki, natomiast wydzielona przez R. Jaślonskytę-Rimantiené tzw. grupa wileńska, została potraktowana jako część składowa kultury świderskiej. Zespołom typu Kunda-Borki, a więc i ich genezie zostanie doświetlona osobna praca.

SOME PROBLEMS CONCERNING THE POLISH MESOLITHIC PERIOD: THE TRANSITION FROM THE PALAEOLITHIC TO THE MESOLITHIC IN POLAND

Summary

The article is a successive part of a series devoted to the Polish Mesolithic Period. First of all the author reconsiders the terms „paleolithic” and „mesolithic” and arrives at the conclusion that they are economic and cultural rather than chronological notions. It is obvious, however, that an economic type is determined, in a way, by geographical environment. Thus „paleolithic” and „mesolithic” are economic and cultural notions, and may have different chronologies on different territories (geographical environments).

Having stated the fundamental notions, the author proceeds to set forth the problem of transition from the Paleolithic to the Mesolithic in Poland. As a preliminary he has to establish several facts.

The author states that in the period of Late Pleistocene in Poland, there existed a culture called the Swider Culture (the Mazovian Cycle). The culture's existence was strictly connected with the reindeer. This may be proven by the occurrence of various objects made of the reindeer horns and bones, found in former Eastern Prussia and dated from the period of Alleröd and Younger Dryas. Among those objects the most significant ones are Lyngby axes, harpoons type 12A (names of the types according to J. G.D. Clark), points type 13 and 17 (fig. 1 and 2). The connection between the Swider Culture and the reindeer has been additionally directly confirmed on the site at Ruska Skala, district of Zawiercie. The recognition of this connection makes it possible to state that the Swider Culture was of a hunting type and a paleolithic one. In the former literature the Swider Culture was dated exclusively from the decline of the Pleistocene.

Next the author discusses the so-called Kunda-Borki ensembles, characteristic of the early Holocene, in the Soviet Union and North-Eastern Poland (fig. 3 and 4). From the typological point of view these ensembles are genetically connected with the Swider Culture, which is manifest in such post-Swiderian elements as post-Swiderian points, harpoons type 12, points type 13 and 17, and Tarnów scrapers. However, apart from these, other elements, alien to the Swider Culture, appear in the Kunda-Borka ensembles (e.g. Borki micro-blades, bone points type 16, 21 and 6).

The population of the Kunda-Borki ensembles lived in the forests, which is evidenced by faunal findings from Kunda-Lammasmägi (elk, bison, boar, bear, beaver, roe deer). Its economy based on fishing and hunting was typically mesolithic.

The chronology of the Kunda-Borki ensembles fits within the Helocene and the earliest date comes from Kunda-Lammasmägi (half way through the Boreal Period 6375 ± 285 B.C.). It must be emphasized that the population of those ensembles was not familiar with the reindeer.

It follows that there was a chronological gap between the Swider Culture and the genetically related Kunda-Borki ensembles. The gap embraced the pre-Boreal Period and the beginnings of the Boreal Period. Therefore, in this gap one has to place either a late stage of the Swider Culture or an early stage of the Kunda-Borki ensembles.

The territory of former Eastern Prussia provided the remnants of a reindeer with traces of working, coming from the discussed period and correctly dated by Gross. Considering this fact, the author is inclined to accept the thesis that the early Holocene stage of the Swider culture occurred in North-Eastern Poland, Lithuania, and White Russia.

This, in turn, would prove, that Poland was the territory where for a certain period of time, in the beginnings of the Holocene, the paleolithic Swider Culture co-occurred with the mesolithic Komornica Culture of an external origin. The two cultures did not cross. What has been said here is no proof of the existence of the so-called Swider-Tardenoisien Industry.